

“НАМЫН СИСТЕМИЙН ЭМПИРИК ШИНЖИЛГЭЭ”*

Д.Болд-Эрдэнэ

(Философи социологий эрхийн хүрээлэнгийн улс төрийн)

Харьцуулсан улс төр судлалд намын системийн эмпирик судалгаа нь сонгуулийн болон парламентын түвшин дэх намын систем, сонгуулийн хүчин зүйл, нийгмийн хийгээд төрийн системийн хоорондын харилцан хамаарлыг нээн харуулахад чиглэгддэг. Хэдийгээр албан ёсоор бүртгэгдсэн бүх намууд улс төрийн системд багтдаг ч сонгууль болон парламентад суудал хувиарлах явцад улс төрийн бодитой үйл ажиллагаа явуулах намын тоо эрс цөөрдөг. Түүгээр ч барахгүй сонгуулийн болон парламентын түвшинд бүх намууд бодитой, үр ашигтай байж чаддаггүй. Үүнтэй холбогдуулан парламент дахь намын задралын түвшинг (парламентын фракцчлагдах үйл явцыг) тодорхойлох хүчин зүйлийн тухай асуудлыг судлах хэрэгтэй болдог. Ийм төрлийн эмпирик шинжилгээний зарим нэг тодорхой жишээг авч үзье.

Парламентын фракцчлагдах үйл явцын нөхцөл байдлын шинжилгээ. Улс төрийн олон ургальч үзэл нь ардчилсан системийн үзүүлэлт болохын хувьд төвөгтэй хэцүү нөхцөл байдлыг тогтвортой болгох шилжилтийн тодорхой зааг хягаартай байдаг. Тиймээс харьцуулсан улс төр судлалд улс төрийн бүтцийн задралын асуудал чухал байр эзэлдэг. Ингэж судлахдаа зөвхөн парламент болон намын системийн ялгаралын үзүүлэлтийг төдийгүй тэрхүү улс төрийн ялгаралд нөлөөлөгч *шалтгаан нөхцөлийг* тодорхойлохыг оролддог. Ийм төрлийн судалгааны нэг нь Пауэллийн 1965-1976 оны хооронд явуулсан 27 орны (84 сонгуулийн тохиолдол) парламентын намуудын фракцын асуудлын судалгаа юм. (Powel, 1982.) Тэрээр парламентуудын задралын түвшинг тодорхойлох хүчин зүйлсэд *сонгуулийн системийн онцлог, нийгмийн социаль ялгарал, төрийн засаглалын хэлбэр* зэргийг онцолсон байдаг. Улс төрийн намууд нь өвөрмөц ашиг сонирхолуудыг төлөөлж, тэдгээрийг сонгогдсон төлөөлөгчдөөрөө уламжлан парламентад илэрхийлдэг учраас парламентийн намуудын фракцчлагдах түвшин нь нийгмийн бүтцийн задрал ялгарлын түвшингөөр тодорхойлогддог болох нь уг судалгаагаар харагджээ.

Парламент дахь намуудын тоог тодорхойлдог нэг чухал хүчин зүйл нь сонгуулийн системийн шинж байдал юм. Бүр 50-иад оны үед Морис Дюверже сонгуулийн системүүд нь намын системд харилцан адилгүй байдлаар нөлөөлдөг болохыг тогтоосон байна.* (Duverger, 1954) Тэрээр сонгуулийн плюраль систем (эсвэл нэг шаттай мажоритар систем) нь хоёр намын систем бүрэлдэхэд хамгийн хүчтэй нөлөөлдөг болохыг нотолсон байна. Хэдийгээр хоёр намаас гадна улс төрийн бусад намууд байдаг ч тэдгээр нь улс төрийн үйл явцад тодорхойлогч, шийдвэрлэх үүрэг гүйцэтгэж чаддаггүй. Нөлөө үзүүлэгч гуравдагч хүчин зүйл нь ерөнхийлөгчийг бүх ард түмнээс шууд эсвэл дам сонгодог төрийн засаглалын ерөнхийлөгчийн систем юм. Энэ судалгаанд ялган үзсэн хувьсагчийн задаргааг хийхдээ дараах арга хандлагыг хэрэглэсэн.

* Νίτδαοίηά Ё.А. “Νίηάδαίηίηάу ηδαίηεδαεηίηάу ηεεδαηεηίηεу” (Ы., 2002) ηηηη Ä.Аηεа-Удäуίу оуηуä-εуί ηδ-ооεää.

* Õдаíòuí оеη ð°ðеéí øеíæеуò оòäáíú удäуíдуí İηδeη Äрäääæä ηíηäоòеéí ηeηòäíä ¿¿äеéí íàíú ηeηòäíä ¿¿¿¿εуò η°e°eèèä ðòηääeäí ηòääeä, дуääууδеéí ¿ð ääääääðúí с¿é ðíäдеüä íууí ðäðòоeηäí ääeäää. ¿¿íeéä оeη ð°ðеéí øеíæеуò оòäáíú ìí ä¿òууeè¿¿äуä “ Äрäääæääeéí ðòòеüü” оуíууí ηòеηäíä. İ.Äрäääæä ¿¿íeéäуу “ηíòеíηeäeéí ðòòеüü” äуä íуδеуüíуí ääeäää. (Ä.Ä)

Парламентын фракцчлагдах үйл явцын *хамааралт хувьсагчийг* тусгай индекс болох - *Rae-гийн индексээр*** тодорхойлбол:

$$\text{Индекс } Rae = 1 - \sum S_i^2,$$

S_i -суудлын хувь, i –парламент дахь нам.

Тухайн индексийг анх Дуглас Рай “*Сонгуулийн эрхийн улс төрийн нөхцөл*” (Rae, 1967) хэмээх номондоо намын системд сонгуулийн системийн үзүүлэх нөлөөллийг иж бүрэн харьцуулан судалсан судалгаандаа хэрэглэсэн байна. *Rae-гийн индексийг* ашигласан тодорхой жишээг авч үзье:

1983 оны 3-р сард болсон ХБНГУ-ын Бундестагийн сонгуулиар парламентын доод танхимд санал болон суудлыг дараах байдлаар хувиарласан байна.

(Таблиц 11-ыг үз)

ХБНГУ-ын парламент дахь сонгогчдын санал, суудлын хуваарилалт (1983 он)*

НАМУУД	Саналын хувь (%)**	Суудлын тоо	Суудлын хувь (%)
<i>Христосын-ардчилсан холбоо</i> (<i>Христосын –нийгмийн холбоо</i>)	48,8	244	49,0
<i>Социал-демократ нам</i>	38,2	193	38,8
<i>Чөлөөт ардчилсан нам</i>	7,0	34	6,8
<i>“Ногоонтнууд”</i>	5,6	27	5,4
<i>Үндэсний ардчилсан нам</i>	0,2	0	0
<i>Коммунист нам</i>	0,2	0	0
<i>Бусад</i>	0,1	0	0
ДҮН	100	498	100

* **Эх сурвалж:** Leonard, Natkiel, 1985. p.59.

** *Намын жагсаалтаар санал өгсөн үр дүнгүүдийг үндэслэн саналуудын хувиарлалтыг хийсэн.*

$$\text{Индекс } Rae = 1 - (0,24 + 0,15 + 0,005 + 0,003) = 1 - 0,4 = 0,6.$$

Жишээ нь: Японтой харьцуулахад (1983 оны сонгуульд индекс $Rae = 0,67$ байсан) ХБНГУ-д парламентын намуудын фракцжилтийн түвшин доогуур, гэхдээ АНУ-аас (1984 оны төлөөлөгчдийн танхимын сонгуульд 0,49 байжээ) өндөр байна.

Пауэллийн судалгаанд *хамааралгүй хувьсагчид (чөлөөт хувьсагчид Д.Б)* өөрөөр хэлбэл нөлөө үзүүлэгч хүчин зүйлс нь дараах индикаторуудаар илэрхийлэгдсэн болно:

(1) *Угсаатны ялгарал:*

Үүнийг мөн Rae -ын индексийн (итгэлцүүрийн) тусламжтай тооцоолсон.

$$\text{Индекс } Rae = 1 - \sum g_i^2, \text{ энд}$$

g_i -хүн амын бүрэлдэхүүн дэх i - угсаатны бүлгийн жин.

(2) *Хөдөө аж ахуйн хүн амын индекс :*

** Оа еіааеηееа Аоаеаη Дае іаііі ηеηдaіа ηіаіаоēēēēі ηеηдaі оуδоуі і°е°еа°аеēа ηоаеаδ уаоааа ηаηаē аіеаіηіі о:ед о;ēēē іуδууδ іуδеуо аіеηіі. (Ä.Ä)

Хөдөө аж ахуйн хүн амыг хэмжихийн тулд 1-3 хүртлэх шкал (шатлал)-ыг ашигласан. Түүнийг хөдөө аж ахуйн хүн амын хувийн жинтэй дараах байдлаар харьцуулсан байна.

- 5 – 19 % Хөдөө аж ахуйн хүн амын -1
- 20 - 49 % Хөдөө аж ахуйн хүн амын – 2,
- 50- 80 % Хөдөө аж ахуйн хүн амын нь – 3,

(3) Католик шашинтай хүн амын индекс :

Католик хүн амыг хэмжихийн тулд 1- 3 хүртлэх шатлалыг ашигласан. Түүнийг өмнөх индексийн нэгэн адил католик шашинтай хүн амын хувийн жинтэй харьцуулж үзсэн :

- 5 -19 % Католик шашинтай хүн амын – 1,
- 20– 49 % Католик шашинтай хүн амын – 2,
- 50- 80 % Католик шашинтай хүн амын – 3,

(4) 1- 3 гэсэн шатлалаар тооцож үзсэн сонгуулийн системийн “Хүч нөлөө”.

Шатлалын тоонуудыг сонгуулийн системийн төрлүүдтэй дараах байдлаар харьцуулан үзсэн :

- Нэг мандаттай тойрог бүхий сонгуулийн плюраль систем -3,
- Холимог систем – 2,
- Хувь тэнцүүлсэн (пропорцианал) систем – 1 .

(5)) 0 – 1 гэсэн шатлалаар үнэлэсэн төрийн засаглалын хэлбэрүүд :

- Төрийн засаглалын Ерөнхийлөгчийн хэлбэр - 1,
- Төрийн засаглалын бусад хэлбэрүүд - 0

Олон янзын бууралтууд (регресс)-ыг ашиглан судлаачид парламентын фракцчлагдах үйл явцад *мажоритар бус сонгуулийн систем, бүх төрлийн ялгаралын үйл явцууд, төрийн засаглалын ерөнхийлөгчийн систем* зэрэг нь нөлөөлдөг болохыг баталжээ.

Сонгуулийн болон парламентын намуудын үр ашигтай тоог судалсан нь.

Олон намын систем дэх сонгуулийн үйл явцын судалгаа нь сонгуулийн явцад бүх нам нөлөө үзүүлдэггүй, тэдгээрээс бүгд сонгогдож чаддаггүйг харуулсан. Парламент дахь намуудын суудал хуваарилалт нь эрх мэдлийн хуваарилалт, төлөөллийн байгууллагын үйл ажиллагаанд парламентийн намуудын үзүүлэх нөлөөлөлд өөрчлөлт оруулдаг. Хууль бүтээх үйл ажиллагаанд саадгүйгээр оролцож, төрийн бодлогод бодитой нөлөөлөхийг намуудын “*үр ашигтай тоо*” хэмээн нэрлэдэг бөгөөд энэ нь сонгуульд оролцсон намуудын бүх тооноос сонгогдсон нь цөөн байх тохиолдол юм. “*Намуудын үр ашигтай тоо*” -ны индексийг 1979 онд анх удаа Макку Лааксо, Рейном Таагепера нар санал болгожээ. (Laakso, Taagepera, 1979). Р. Таагепера, М.Шугарт нар бичихдээ: “ бүх байгаа намуудын тоог бус, харин намуудын үр ашигтай тоог ашиглахын давуу тал нь ач холбогдол бүхий намуудыг, ач холбогдол багатай намуудаас ялгаж салгах оновчтой арга юм. Индексийн томъёо нь квадратад дэвшүүлэх замаар нам нэг бүрийг жигнэдэг. Хамгийн бага намын төлөөлөлийн индекс сул байдаг бол бусдаас том намынх нь оролцоо их байдаг” (Таагепера, Shugart, 1993, p. 445) хэмээсэн байдаг.

Тэдний санал болгосон томъёо нь:

$$N = 1 / \sum_{i=1}^n P_i^2$$

Энд P_i -i дэх намын авсан суудлын жин.

Дээр тэмдэглэснээр энэ индекс нь тогтвортой хувьсагчийн тархалт (дисперс)-ыг хэмжинэ. Түүний статистик утга нь хэв загвар (мода) зэрэг үзүүлэлтүүдээр хэмжигддэг судлаж буй хувьсагчийн төв хандлагыг тойрсон тохиолдлуудын төвлөрлийн түвшинг тодорхойлдогт оршдог.

Улс төрийн шинжлэх ухаанд энэ хэмжигдэхүүн нь эдийн засгийн ном бүтээлүүдээс орж ирсэн байна. Үүнийг 60-аад оны эхэн үеэс Хердфиндалийн индексийн тусламжтайгаар (Herfindahl-index) аж үйлдвэрийн салбарын компаниудын төвлөрлийг хэмжихэд хэрэглэж байжээ. Дисперсийн тогтвортой /номиналь / хэмжигдэхүүн нь зөвхөн нэг компани эсвэл нэг нам л байх тохиолдолд хамгийн бага хэмжээндээ хүрдэг байна. Эндээс төвлөрөлийн хэмжигдэхүүний хамгийн бага үнэлгээ 1 байна. Хэрэв бүх компаниуд эсвэл намууд ижил ач холбогдолтой байсан бол n компаниудтай эсвэл n намуудтай тогтвортой хувьсагчийн хувьд хамгийн их байх дисперс нь тэнцүү байх байсан болно.

Үүний дараагаар компартивист судлаачид энэхүү “үр ашигтай тоог” сонгуулийн үйл явцын болон парламент дахь суудал хуваарилалтанд тооцож үзэхээр шийдсэн байна. Тэдгээр нь улс төрийн үйл явцад жинтэй нөлөө үзүүлдэг намуудын тоог илэрхийлж болохуйц сонгуулийн намуудын үр ашгийн тоо (effective number of party votes-ENPV) ба парламентын намуудын үр ашгийн тоо (effective number of party seats-ENPS) хамааралтай хувьсагчдын хувьд эдгээр үзүүлэлтүүдийг олон судлаачид авч үзсэн байна. (Жишээ нь, Lijphart, 1984, Ordeshook and Shvetsova, 1994; Neto, Cox, 1997; Taagepera, 1999). Тухайн хувьсагчдыг дараах индексүүдээр хэмждэг.

1. *Сонгуулийн намуудын үр ашигтай тоо (ENPV):*

$$ENPV = 1 / \sum_{i=1}^n v_i^2$$

v_i –сонгуульд I -намын авсан саналын хувь хэмжээ.

2. *Парламентын намуудын үр ашигтай тоо (ENPS):*

$$ENPS = 1 / \sum_{i=1}^n s_i^2$$

Энд s_i -i дэх намын авсан парламентын суудлын жин

Жишээ: 1983 оны гуравдугаар сард болсон Финляндийн парламентын сонгуулийн үр дүнд зориулан сонгуулийн ба парламентын намуудын үр ашигтай тоог тооцоолъё.

Финлянд улсын парламентын сонгуулийн үр дүн (1983 он)

Намууд	Саналын тоо	Хувь	Суудлын тоо	Хувь
Социал демократ нам	795.953	26.7	57	28.5
Үндэсний эвслийн нам	659.078	22.1	44	22.0
Төвийн нам**	525.207	17.6	38	19.0
Ардын ардчилсан холбоо	416.270	13.8	27	13.5
Хөдөө аж ахуйн нам	288.711	9.7	17	8.5
Шведийн ардын нам	146.881	4.9	11	5.5
Христийн холбоо	90.410	3.0	3	1.5

Үндсэн хуулийн нам	11.104	0.4	1	0.5
“Ногоонтнууд”	42.045	1.4	2	1.0
Бусад	4.035	0.1	0	0.0
Бүгд	2.979.694		200	

* Эх үүсвэр: Leonard, Natkiel, 1986.p.49.

**Либераль нам орсон.

$$ENPV=1/0.267^2+0.221^2+0.176^2+0.138^2+0.097^2+0.049^2+0.03^2+0.004^2+0.014^2+0.001^2$$

$$=1/0.0713+0.0448+0.031+0.019+0.0094+0.0024+0.0009+0.0+0.0002+0.0=1$$

$$/0.183=5.46$$

$$ENPS=1/0.285^2+0.22^2+0.19^2+0.135^2+0.085^2+0.055^2+0.15^2+0.005^2+0.01^2=1/0.0812+$$

$$0.0484+0.0361+0.0182+0.0072+0.003+0.0002+0.0+0.0001=1/0.1944=5.14$$

Тооцооноос харахад Финляндийн 1983 оны парламентын намуудын үр ашигтай тоо электораль намуудын үр ашигтай тооноос ялимгүй ч гэсэн бага байна.

Энэ нь Финлянд улс суудал хуваарилахдаа D'Hondt-н томъёог ашиглан пропорционал төлөөллийн үндсэн дээр парламентаа сонгодогтой холбоотой. Бусад улс орнуудад ENPV ба ENPS хоорондын зөрүү их байж болно. Жишээ нь 1981 онд Францад сонгуулийн намуудын үр ашигтай тоо 4,13 харин парламентын намуудын үр ашигтай тоо 2,68 байсан байна. Энд гол учир нь 1986 он хүртэл Франц улсад парламентын доод танхимын сонгуульд мажоритар сонгуулийн хэлбэрийг хэрэглэж байсан ба ялалт байгуулахын тулд 50%-иас дээш санал авах ёстой. Хэрэв эхний үед аль нэгэн нэр дэвшигч шаардлагатай санал аваагүй тохиолдолд хоёр үе шаттай санал хураадаг байсан байна. Энэхүү хоёр үзүүлэлтийн ялгаа нь улс төрийн плюрализм, парламент дахь суудлын хуваарилалт, улс төрийн намуудын хувьд сонгуулийн өндөр босготой байх зэргээр мөн тодорхойлогдож болно.

Харьцуулан судлах судалгааны практикт янз бүрийн улс төрийн системүүд дэх сонгуулийн саналын хуваарилалт болон засаглалын төлөөллийн байгууллагуудын суудал хуваарилалтын хооронд байдаг диспропорцианал / хувь тэнцэлгүй / байдлыг судлах тусгай хэмжүүрүүдийг ашигладаг. Ингэхдээ хувь тэнцүүлсэн байдлыг хадгалахад анхнаасаа л хүндрэлтэй байдаг боловч түүнд сонгуулийн системүүд ба санал тооцох аргууд нөлөө үзүүлдэг. Хувь тэнцэлгүй байдлын **индексийн** өргөн хэрэглэгддэг хоёр индекс байдаг. Анхных нь Дуглас Райн боловсруулсан индекс (Rae, 1967.p.84-86) юм. Энэхүү индекс нь (I) хамгийн багаар бодоход 0,5 хувь санал авсан бүх намуудын бүх саналын хувь ба суудлын хувь хоорондын модуль зөрүүг тооцоолоход үндэслэдэг. Энэхүү зөрүүний нийлбэрийн дундаж хэмжээг олох энэ үзүүлэлт нь хувь тэнцэлгүй байдлыг харуулдаг. Тэрбээр нэг электораль намд ногдож буй илүү болон дутуу төлөөллийн дундаж хувийг харуулдаг. Энэ хэмжигдэхүүн өндөр байх тусам системд илүү их хувь тэнцвэргүй байдал ажиглагддаг.

$$I = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n |V_i - S_i| \quad \text{Энд } n\text{- намуудын тоо,}$$

V_i -i дэх намын авсан саналын хувь,

S_i -i дэх намын авсан суудлын хувь.

Хувь тэнцэлгүй байдлын хоёр дахь индексийг (D) Жон Лусмор ба Виктор Ханди (Loosemore, Handy, 1971) нар санал болгосон. Тэдний санал болгосон индекс өөр санаан дээр үндэслэгдсэн. Энэ нь: авсан саналын тоо ба парламентад илүү төлөөлөлтэй намуудын суудал хоорондын зөрүүний нийлбэр парламентад дутуу төлөөлөлтэй намуудын холбогдох хэлбэлзэлийн дүнтэй ижил байна гэж үздэг. Эндээс тэд хэлбэлзлийн дүнгийн нийт модулийг хоёрт хуваадаг. Тэдний хувь тэнцэлгүй байдлын индекс дараах байдалтай байна.

$$D = \frac{1}{2} \sum_{i=1}^n |Vi - Si| \quad \text{Энд } n\text{- намуудын тоо}$$

Vi-*i* дэх намын авсан саналын хувь,
Si-*i* дэх намын авсан суудлын хувь.

Энэхүү индекс нь парламентад дутуу төлөөлөлтэй эсвэл илүү төлөөлөлтэй сонгогчдын хувийг тодорхойлдог. Их хэмжигдэхүүн нь хувь тэнцэлгүй байдал их байгааг илэрхийлдэг. Зарим тохиолдолд хувь тэнцэлгүй байдлын үзүүлэлтэд үзүүлэх жижиг намуудын нөлөөг багасгахын тулд (учир нь харьцуулалтанд том намуудын төлөөлөл дэх хувь тэнцэлгүй байдал илүү ач холбогдолтой) хувь тэнцэлгүй байдлын квадрат индексийг ашигладаг. Энэхүү томъёоны утга нь санал ба суудлын хувийн зөрүүг квадрат зэрэгт дэвшүүлж гарсан дүнг нэмж, түүнийг хоёрт хувааж, дараагаар нь гарсан дүнгээс квадратын язгуурыг гаргаж авдаг. (Moser, 1999, р.370). Тухайн хувь тэнцэлгүй байдлын индексийн томъёо нь дараах байдалтай байна.

$LSq = SqRt$ үз $\frac{1}{2} \sum (Vi - Si)^2$; Энд *LSq*- диспропорциональ / хувь тэнцэлгүй / байдлын индексийн квадрат

SqRt-квадратын язгуур,
Vi- сонгуульд *i* дэх намын авсан саналын хувь,
Si- парламент *i* дэх намын авсан суудлын хувь,

Намуудын системийн харьцуулсан судалгааны практикаас харахад эхний хувь тэнцэлгүй байдлын индекс жижиг намуудын хувьд үлэмж мэдрэгддэг бөгөөд бодит байдал дээр пропорциональ сонгуулийн системийн хувь тэнцэлт байдал илүү давамгайл байдаг. Хоёр дахь индекс нь сонгуульд оролцож байгаа намуудын тоонд илүү мэдрэгддэг, энд пропорциональ сонгуулийн системийн хувь тэнцэлт байдлыг дутуу үнэлэх талтай байдаг. Хоёр индексийн сул талуудаас зайлсхийхийн тулд Лейпхарт хувь тэнцэлгүй байдлын индексийг хоёр том намын парламентад авсан санал ба суудлын тооны хувь хоорондын зөрүүний дүнгийн дундаж хэмжээ болохыг санал болгосон. (Lijphart, 1984, р.163),

1984 оны есдүгээр сарын Канадын Палатын (общин) сонгуулийн үр дүн*

Намууд	Санал	хувь	Суудал	хувь
Консерватив дэвшилтэт нам	6276530	50,0	211	74,8
Либераль нам	3516173	28,0	40	14,2
Шинэ демократ нам	2358676	18,8	30	10,6
бусад	394596	3,1	1	0,4
Бүгд	12545973		282	

*Эх үүсвэр: Leonard, Natkiel, 1986. P.25.

Гурван улсад зориулан хувь тэнцэлгүй байдлын үзүүлэлтүүдийг харьцуулж үзье. Энд ХБНГУ-д холимог сонгуулийн систем, Финлянд улсад пропорциональ, Канадад-плюраль сонгуулийн систем үйлчилдэг, өөрөөр хэлбэл харьцангуй дийлэнхийн саналаар ХБНГУ болон Финляндын парламентуудын санал ба суудлын хуваарилалт хийгддэг. Ийм хуваарилалтыг Канадын Палатын (парламентын доод танхим) 1984 оны сонгуульд зориулан харуулья. (таблиц 8) Улс нэг бүрт зориулан санал ба суудлын хувийн хазайлтын модуль дүнг тооцье. Харин дараагаар нь диспропорциональ байдлын индексүүд *I*, *D*, *Лейпхарт* ба *LSq*

Герман улс: $I = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n |Vi - Si|$,

$I = |48.8 - 49.9| + |38.2 - 38.8| + |7.0 - 6.8| + |5.6 - 5.4| / 4 = 1.1 + 0.6 + 0.2 + 0.2 / 4 = 2.1 / 4 = 0.53$

$D = \frac{1}{2} \sum_{i=1}^n |Vi - Si|$,

$D = 2.1 + 0.2 + 0.2 + 0.1 / 2 = 2.6 / 2 = 1.3$ Лейпхартын индекс $= 1.7 / 2 = 0.85$

$Lsq = \sqrt{Rt} \quad 1.21 + 0.36 + 0.04 + 0.04 + 0.04 + 0.04 + 0.01 / 2 = 0.93$

Финлянд улс:

$I = |26.7 - 28.5| + |22.1 - 22.0| + |17.6 - 19.0| + |13.8 - 13.5| + |9.7 - 8.5| + |4.9 - 5.5| + |3.0 - 1.5| + |3.0 - 1.5| + |1.4 - 1.0| / 8 = 1.8 + 0.1 + 1.4 + 0.3 + 1.2 + 0.6 + 1.5 + 0.4 / 8 = 7.3 / 8 = 0.9$

$D = 7.3 + 0.1 / 2 = 7.4 / 2 = 3.7$

Лейпхартын индекс $= 1.8 + 0.1 / 2 = 1.9 / 2 = 0.95$

$Lsq = \sqrt{Rt} \quad 3.24 + 0.01 + 1.96 + 0.09 + 1.44 + 0.36 + 2.25 + 0.16 + 0.01 \times 2 = 2.2$

Канад улс: $I = |50.0 - 74.8| + |28.0 + 14.2| + |18.8 - 10.6| + |3.1 - 0.4| / 4 =$

$24.8 + 13.8 + 8.2 + 2.7 / 4 = 49.5 / 4 = 12.4$

$D = 49.5 / 2 = 24.8$

Лейпхартын индекс $= 38.6 / 2 = 19.3$

$Lsq = \sqrt{Rt} \quad 615.04 + 190.44 + 67.24 + 7.29 / 2 = 21$

Эдгээр хувь тэнцэлгүй байдлын индексүүдийн үзүүлэлтүүдийн харьцуулалт нь холимог систем болон пропорционал системүүдэд зарчмын хувьд сонголтын төлөөлөл нь нэг нь нөгөөгөөсөө ялимгүй ялгаатай байгааг харуулж байна. Герман улсад хувь тэнцэлгүй байдлын I, D, Лейпхартын ба Lsq индексүүд 0,53; 1.3; 0.85 ба 0.93; Финлянд улсад 0.9; 3.7; 0.95 ба 2.2; Канадын плюраль системийн хувьд хувь тэнцэлгүй байдлын үзүүлэлтүүд өндөр байна. 12.4; 24.8; 19.3 ба 21. Ерөнхийдөө энд сонгогчдын 24.8% парламентад төлөөллөө авч чадаагүй, өөрөөр хэлбэл тэнд өөрсдийн төлөөлөгчгүй байна. Канадын консерватив дэвшилтэт нам сонгогчдын 50,0% саналыг авч чадах бараг 75% суудал авсан, харин либераль нам сонгогчдын саналаасаа хоёр дахин бага суудлыг авсан байна. Плюраль сонголттой холбоотой иймэрхүү нөхцөл байдлыг сайн мэддэг боловч хувь тэнцэлгүй байдлын индекс нь энэхүү системийн сул талыг ил тод харуулаад зогсохгүй мөн намын систем ба парламентаризмын бусад нөхцлүүдийг судлахад ашиглаж болдог.

Намуудын системийг тодорхойлдог нөхцөл байдлын судалгаа

Намуудын системийн тоон үзүүлэлтүүдийг тодорхойлдог хүчин зүйлсийг судлахын тулд харьцуулсан улс төр судлалд дараах онолын загваруудыг ашигладаг. **Нэгдүгээрт**, тодорхой судлаачид “Дювержийн хууль” гэж нэрлэгдсэн зүй тогтол дээр үндэслэдэг: “нэг үе шаттай энгийн олонхын систем нь хоёр намын системд таатай байдаг” (нэг мандаттай тойрогт харьцангуй олонхын дүрмээр) (Duverger, 1954, p.217) Энд үндсэн хүчин зүйл нь намын системийн шинж болж өгдөг, харин энэ хандлагын логик нь сонгогчдын сонгуулийн системийн хувьд боломжит ялагчийн төлөө л гол төлөв саналаа өгдөг (гуравдагч намын төлөө бус), харин намын лидерүүд нь эвсэхийн төлөө, эсвэл саналын дийлэнхийг байлдан дагуулахын тулд өөрийн намын боломжийг бэхжүүлэх болно. Энэхүү загвар нь намуудын системийг судлахад институционал гэж нэрлэгдэх болсон хандлагын суурь үндэс нь болдог. Энд нөхцлүүд нь зөвхөн сонгуулийн систем байгаад зогсохгүй мөн түүнчлэн бусад институционал хүчин зүйлс байна. Улс төрийн дэглэм, төрийн хэлбэр, намуудын системийн эрх зүйн зохицуулалтын хэм хэмжээ гэх мэт. **Хоёрдугаарт**, Липсет ба Рокканын 1967 онд (Lipset, Rokkan) санал болгосон “европын намуудын системийн тогтворжилт” –ын загварыг зарим судлаачид намуудын системүүдийг

судлахдаа ашигладаг. Энэ загвараар бол европын улс орнуудын намуудын системд өнгөрсөн зууны 20-иод оны үед тогтсон улс төрийн өрсөлдөөнт нийгмийн тодорхой бүтцүүд үлэмж нөлөө үзүүлдэг байна. Европт намуудын систем нь хүн амын төрөл бүрийн бүлгүүдийн хоорондын харилцаанд онцлог байдаг нийгмийн эквилибриумыг илэрхийлдэг. Тухайн загвар нь намуудын систем болон юуны өмнө нийгмийн ялгаралтай холбоотой бүхий л хүчин зүйлсийг тодорхойлдог төрөл бүрийн нийгмийн шалтгаануудыг эрэлхийлэх үндэслэл болж өгсөн байна. **Гуравдугаарт** зарим судлаачид институциональ ба нийгмийн загваруудын өгөгдлүүдийг онолын нэг бүтцэд нэгтгэхийг оролдсон. Энд намуудын системийг судлах зорилго нь институциональ ба нийгмийн гэсэн хамааралгүй хувьсагчдын сонголтыг тодорхойлдог. Тухайлбал, Октавио Нето ба Гари Кокс нар дараах таамаглалуудыг тодотгон өгч түүндээ тохируулан хамааралгүй хувьсагчдын системийг байгуулдаг. (Neto, Cox, 1997, p.149-174)

- (1) Электораль намуудын үр ашигтай тоонд нөлөө үзүүлдэг нийгмийн ялгарал ба сонгуулийн системийн хооронд уялдаа холбоо оршдог.
- (2) Парламентын сонгууль ба ерөнхийлөгчийн систем дэх ерөнхийлөгчийн сонгуулийн хооронд уялдаа холбоо оршдог.
- (3) Парламентын намуудын үр ашигтай тоо ба электораль намуудын үр ашигтай тоон хооронд уялдаа холбоо оршдог.
- (4) Парламентын намуудын үр ашигтай тоо ба үндэстний нэрийн жагсаалтаар гишүүдийг сонгох сонголтын ач холбогдол хооронд уялдаа холбоо оршдог.

Тухайн таамаглалуудыг судлахын тулд дараах хамааралгүй хувьсагчдыг санал болгосон байна.

1. Сонгуулийн тойргийн ач холбогдол

Сонгуулийн тойргийн ач холбогдлыг ихэнхдээ сонгуулийн тойргуудын дундаж хэмжигдэхүүний үзүүлэлтээр дамжуулан тодорхойлдог. Тойргийн хэмжигдэхүүн гэдэгт нэг тойрогт байгаа мандатын тоог ойлгодог. Тухайлбал, хэрэв Финляндад парламентын 200 гишүүнийг нэг мандаттай 15 тойргоос сонгодог бол мандатын тоо 1-ээс 27 хүртэл хэлбэлзэж байдаг. Энд сонгуулийн тойргийн дундаж хэмжээ 13,3 байна. Тойргууд хоорондын мандатын зөрүү зарим тохиолдолд хэдэн арван нэгж хүрч байгаа учраас электораль тойргийн ач холбогдлыг илүү нарийн тодорхойлохын тулд дундаж хэмжигдэхүүнийг биш харин медианы үзүүлэлтүүдийг ашигладаг. Финлянд улсын хувьд авч үзвэл тухайн үзүүлэлт нь 17 болж байна. Учир нь депутатуудын 50%-ийг 17 мандаттай тойргуудаас сонгодог, үлдсэн 50%-ийг 17-оос доош мандаттай тойргуудаас сонгодог. Бидний авч үзэж буй судалгаанд зохиогчид медианы үзүүлэлтүүдийг ашигласан ба электораль тойргийн ач холбогдлыг хууль тогтоох байгууллагын сонгуулийн тойргийн медианы хэмжигдэхүүний аравтын логарифм гэж тодорхойлдог. (LML-the logarithm of the median legislator's district's magnitude)

$LML = \lg M$, энд M-электораль тойргийн медианы хэмжигдэхүүн

2. Нийт үндэстний нэрийн жагсаалтаар сонгодог сонгуулийн ач холбогдол

Зарим улс орнуудад ердийн сонгуулийн тойргуудын хамт нийт үндэстний тойргууд байдаг ба улмаар нийт үндэстний депутатуудад нэр дэвшигчдийн жагсаалт байна (таблиц 9). Ийм нөхцөл байдал нь намуудын системийн шинж, үндэстний хэмжээн дэх намуудын хамтын харилцаанд ул мөрөө үлдээдэг ба намууд орон нутгийн болон нийт үндэстний түвшинь хоёрдмол

тактикийг ашиглахад хүрдэг. Жижиг намууд нийт үндэстний тойргуудад том намуудтай өрсөлдөж чадахгүй болохоор энэ байдал нь намууд аяндаа томрох үйл явцыг түргэтгэдэг. Мөн нийт үндэстний тойргуудад ялалт байгуулах нь намын нэр хүндийг өсгөдөг. *Таблиц 9.*

Нийт үндэстний тойргуудын санал хураалтын үр дүнгээрх парламент дахь (доод танхимууд) суудал хуваарилалт

Улс	Сонгуулийн огноо	Гишүүдийн тоо	Нийт үндэстний сонгуулийн тойргуудаас сонгогдсон депутатууд	
			тоо	хувь
Австри	1986	186	21	11,4
Бельги	1985	212	85	40,0
Венесуэл	1983	200	18	9,0
Герман	1983	498	248	49,8
Грек	1985	232	56	24,1
Исланд	1983	60	11	18,3
Итали	1983	630	72	11,4
ОХУ	1995	450	225	50,0
Уругвай	1989	99	27	27,2
Чех	1990	101	5	5,0

Электоральный [лат.elector-сонгож байгаа, сонгогч]-сонгуулийн Нийт үндэстний сонгуулийн тойргоор гишүүдийг сонгох сонгуулийн ач холбогдлыг UPPER (upper-tier variable) индексээр бүртгэдэг. Үүнийг нийт үндэстний тойргуудаас сонгогдож буй депутатуудын эзлэх хувь гэж тооцоолдог.

3. Ерөнхийлөгчийн ба парламентын сонгууль ойртох

Ерөнхийлөгчийн ба хагас ерөнхийлөгчийн тогтолцоотой бүгд найрамдах улсуудад намууд зөвхөн парламентын гишүүдийн сонгуульд сонгогчдын саналын төлөө өрсөлдөөнд оролцоод зогсохгүй, мөн түүнчлэн ерөнхийлөгчийн сонгуульд оролцдог. Мэдээжийн хэрэг энд сонгуулийн тэмцлийн стратеги ба тактик ихээхэн ялгаатай байдаг. Үүний чацуу ерөнхийлөгчийн сонгуульд ялалт байгуулах эсвэл ялагдах хүлээх нь парламентын сонгуульд мөн нөлөөлдөг. Энэ нь ерөнхийлөгчийн ба парламентын сонгуулийн цаг хугацаа нийлж байгаа үед онцгой мэдрэгдэнэ. Намын системийг судлахад тухайн хүчин зүйлийг тооцох хэрэгтэй. Нето болон Коксын санал болгосон ерөнхийлөгчийн ба парламентын сонгуулиудын ойр дөтийн индекс нь (PROXIMITY)-ийг дараах томъёогоор тооцоологдоно:

$$PROXIMITY=2\left|\frac{(L_j-P_{j-1})}{(P_{j+1}-P_{j-1})} - \frac{1}{2}\right|,$$

Энд: L_j - парламентын сонгуулийн тов (огноо),

P_{j-1} – Ерөнхийлөгчийн өмнөх сонгуулийн огноо,

P_{j+1} – Ерөнхийлөгчийн дараагийн сонгуулийн огноо.

Энэ томъёо нь ерөнхийлөгчийн засаглалын хугацаанд ($P_{j+1}-P_{j-1}$) харьцуулсан өмнөх ерөнхийлөгчийн сонгууль ба парламентын сонгууль хоорондын (L_j-P_{j-1}) өнгөрсөн хугацааг илэрхийлдэг. Энэ өнгөрсөн хугацаанаас 1/2-г хасаад улмаар модуль хэмжигдэхүүнийг тооцоолсноор ерөнхийлөгчийн сонгуулийн хугацааны дунджаас парламентын сонгууль хэр хол байгааг харуулж буй үр дүнг олж авна. Энэхүү томъёо нь дараах логик утгыг илэрхийлнэ. Ерөнхийлөгчийн засаглалын

хугацааны дунд үед явагдсан парламентын сонгууль нь ерөнхийлөгчийн сонгуулиас арай хол болсон гэж тооцогдоно.

Жишээ нь: Тухайн индексийн үзүүлэлтийг Финлянд улсад зориулан тооцож үзье. Хэрэв Финляндад парламентын сонгууль 1983 оны гуравдугаар сард болсон, ерөнхийлөгчийн сонгууль 1982 оны нэгдүгээр сард болж өнгөрсөн, дараагийн ерөнхийлөгчийнх 1988 оны нэгдүгээр сард болох бол ерөнхийлөгчийн хугацаа 6 жил байна, тэгвэл

$$\text{PROXIMITY} = 2 \left| \frac{3.83 - 1.82}{1.88 - 1.82} - \frac{1}{2} \right| = 2 \left| 14/72 - \frac{1}{2} \right| = 0.61$$

Хэрэв тэг үзүүлэлт нь ерөнхийлөгчийн бус системүүд дэх парламентын сонгуулиудын бүрэн тусгаарлагсдын байлыг илэрхийлж байгаа бол **нэг** байх нь хугацаа бүрэн давхцаж байгааг харуулж байгаа бол энд **0,61** гарсан нь парламентын сонгууль ерөнхийлөгчийн сонгуулийн дундаас 2/3 байгааг илэрхийлж байна. Зохиогчид нь олонлогийн регрессийг ашиглан төрөл бүрийн институциональ хүчин зүйлсээс парламентын намуудын үр ашигтай тооны хамаарлыг харуулах зорилгыг тавьсан байна. (ENPS):

$$\text{ENPS} = \alpha + \text{ENPV}(\beta_0 + \beta_1 \text{LML} + \beta_2 \text{UPPER}) + E,$$

Энд: α - тогтмол итгэлцүүр,

$\beta_0, \beta_1, \beta_2$ - эрэлхийлж буй хамаарлуудыг тодорхойлж байгаа регрессийн итгэлцүүрүүд;

E- хэмжилтийн стандарт алдаа.

Судалгааны үр дүнг таблиц 10-рт харуулсан байна. Таблиц 10.

Парламентын намуудын үр ашигтай тооны детерминантууд*

Хамааралтай хувьсагч: ENPS Хамааралгүй хувьсагчид:	Үнэлгээний итгэлцүүрүүд	Стандарт алдаанууд
CONSTANT	0.582	0.135
ENPV	0.507	0.048
ENPV*LML	0.080	0.012
ENPV*UPPER	0.372	0.111
Нарийвчилсан R ² =N	0.921	
	0.54	

*Эх сурвалж: Neto, Cox, 1977. P.163.

Дээрх таблицаас үзэхэд өгөгдлүүд нь парламентын намуудын үр ашигтай тоонд вариацийн үлэмж хувь (93%) байгааг ENPV ба сонгуулийн системийн хоёр хүчний үзүүлэлтүүд болох LML ба UPPER-ийн ENPV-тэй харилцан үйлчилж байгааг харуулж байна. Мөн түүнчлэн хэрэв сонгуулийн систем нь нэг мандаттай тойргууд (LML=0) дээр байгуулагдсан ба нийт үндэсний тойрог байхгүй (UPPER=0) бол тэрбээр маш их хүчтэй байна гэдэг нь нотлогдсон ба өөрөөр хэлбэл парламентын намуудын тоо багасна. Сонгуулийн тойргийн ач холбогдлын үзүүлэлтүүд болох LML ба нийт үндэсний тойргийн сонгуулийн үзүүлэлтүүд UPPER тооцоологдон гарч ирснээр систем нь илүү либерал болж парламентын намуудын тоо нэг их буурахгүй (эсвэл бараг өөрчлөгдөхгүй). Ерөнхийлөгчийн ба парламентын сонгуулийн хугацаа ойр байх нь парламентуудын намуудын тоонд ихээхэн нөлөө үзүүлдэг. Тухайн судалгаанд институциональ хүчин зүйлүүд ба нийгмийн ялгаварт байдлын хооронд хамаарал байгааг; намуудын системийг тодорхойлоход институциональ үзүүлэлтүүд нь зуучлагчийн үүрэг гүйцэтгэдэг гэдгийг тус тус тодруулж өгсөн байна.